Олег Смоляк

ВЕЛИКОДНЯ ОБРЯДОВІСТЬ РІДНОГО СЕЛА ЛЕСЯ КУРБАСА

(с. Старий Скалат Підволочиського району Тернопільської області)

Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка

Стаття висвітлює традиційні народні етнокультурні чинники, зокрема весняні обряди, що живили творчий талант Леся Курбаса.

У період відродження української національної культури все більший інтерес у науковців викликають питання, пов'язані з переосмисленням творчих біографій видатних митців. До них насамперед належать імена, що були проскрибовані комуністичним режимом через відхилення від методу соціалістичного реалізму. Серед таких імен – видатний український актор, режисер, педагог, культурно-громадський діяч, творець нового українського театру Лесь Курбас (1887-1937).

Творчі здобутки визначного Майстра сцени досліджували українські вчені-мистецтвознавці Н. Корнієнко [4], І. Волицька [1], П. Медведик [8] та ін. Проте, на етнософські аспекти його творчого становлення мало хто звертав увагу, а якщо й звертав, то дуже побіжно та поверхово.

Мета статті – висвітлити ті традиційні народні етнокультурні чинники, зокрема весняні обряди, які живили творчий талант Леся Курбаса, збагачували його етнософське розуміння, заземлене в традиційну театральну культуру рідного народу і без яких його сценічні образи та постановки ніколи не набрали б таких значних мистецьких висот.

Як згадують місцеві старожили, найбільш урочисто і надзвичайно радісно святкували в рідному селі Леся Курбаса (с. Старий Скалат Підволочиського району Тернопільської області) Великодні свята на початку XX ст. Все село наповнювалося церковним дзвонінням, співом гаївок (тут кажуть «магілок»), шумом хлопчачих та парубочих забав, розмаїттям народного одягу.

Великдень у селі Леся Курбаса завжди розпочинався опівночі з Воскресної утрені. Найбільш урочистими у цьому дійстві були пасхальні канони, а саме «Ангел кликав» та «Світися новий

Єрусалиме», які «…своїм змістом і мелодіями збуджували глибокі релігійні почування та духовний підйом у зібраних, що ще більше могутнів, коли в церкві лунало «Христос воскрес із мертвих» [6, 326]. Під спів останнього кондака парафіяни виходили із плащаницею, хоругвами та запаленими свічками із церкви і тричі обходили навколо неї. У цей час після кількаденного мовчання знову дзвенів церковний дзвін, який радісно сповіщав про Христове Воскресіння. У давніший період (до Другої світової війни) разом із дзвоном у цей час було чути і голосні постріли із самострілів та рушниць. У цьому селі при винесенні плащаниці переважно стріляли три рази. Як зазначав В. Папіж, «звучання тропаря «Христос воскрес із мертвих», дзеленчання малих дзвінків та великого дзвона творили спільну могутню симфонію, яка вітала Христове воскресіння та сходяче велике колесо сонця, що освічувало і небо, і землю» [9, 86]. До речі, вся ця Воскресна містерія в давніший період відбувалася на фоні вогнів великодньої ночі, запалених місцевими жителями на більших пагорбах у селі.

У цьому селі на Великодню службу Божу завжди приходили всі дорослі та малі жителі (крім немічних). Воскресна Літургія відбувалася при яскравому світлі та радісному всезагальному співі. Це свято завжди підсилювалося оновленою церковною атрибутикою.

Після Божественної літургії священик, читаючи молитву, посвячував кошики з великодньою їжею. Вони були накриті різнобарвними рушничками з написом «Христос воскрес – Воістину воскрес».

Після посвячення обрядової їжі староскалатчани спішили (швидко йшли) додому, вітаючись по дорозі з усіма «Христос Воскрес!». Цей ритуал місцеві жителі пояснювали так: «Біжать, щоби дівчата скоро виходили заміж» [12, 111].

Прийшовши додому, господар насамперед обходив своє господарство: хлів, стайню, обору, курник, пасіку, сад, город – і христосувався: «Христос воскрес!» й сам собі відповідав: «Воістину воскрес!». Аж після цього заходив до хати, сповіщаючи: «Христос воскрес!», а всі члени родини відповідали: «Воістину воскрес!».

Якщо в хаті була дівчина на віддані, то батько денцем кошика доторкався до її голови, аж потім ставив його на стіл (у цьому було закладено своєрідну ініціацію майбутнього шлюбу).

Опісля вся родина засідала за стіл по-старшинству: господар – в центрі, по ліву сторону – мати з дітьми, по праву – старші в родині.

Великодній сніданок у с. Старий Скалат завжди розпочинається із споживання свяченого яйця. Господар ділить його на стільки частин, скільки є членів сім'ї в хаті, і подає кожному по-старшинству, вітаючись: «Христос воскрес!», а йому відповідають: «Воістину воскрес!». Перед споживанням свяченого яйця всі хрестяться. Після цього мати розрізає свячену паску і так само як і батько роздає її всім членам сім'ї. У цій місцевості в першій половині XX ст. зберігався звичай кидати шкаралупи від яєць на дах хати [9, 86]. У цьому також спостерігаються елементи своєрідної жертви Сонцю. Адже яйце, за уявленнями наших предків, «...було емблемою Сонця-весни, часткою великої життєдайної і чарівної сили Сонця» [3, 175]. Як зазначають місцеві старожили, у давніший період був звичай кидати шкаралупу від свяченого яйця на воду, бо, за їхніми віруваннями, «вона попливе до рахманів і скаже їм, коли Великдень». О. Воропай засвідчує поширення аналогічних вірувань у Центральній та Східній Україні [2, 409].

Після великоднього розговіння староскалатчани (крім немічних людей) спішили «на магілку». У досліджуваній місцевості (як і у всій Україні) це великоднє обрядове дійство в основному розпочинали малі дівчатка (6-9 років). У їхньому середовищі останнім часом склався свій магілковий репертуар, який у давніший період був основою дорослого. Це переважно «Подоляночка», «Перепілонька», «Зайчик», «Жучок», «Мак» тощо. Улюбленою серед них є «Подоляночка». До речі, останнім часом вона вийшла за межі весняного календарного ігрового репертуару і стала набутком цілого літнього сезону.

У Старому Скалаті на Великодні свята дівчатка часто грали ігри «Котик і мишка» та «Хустинка». Остання відрізняється від дорослої «Хустинки» тим, що одна із учасниць гри бігає поза колом і підкидає під когось хустинку. Якщо дівчинка, під яку підкинули хустинку, її побачить, то піднімає і біжить за попередньою учасницею, поки та не стане на її місце.

Пізніше староскалатські дівчатка підключалися до кола дівчат або дорослих мішаних гуртів і разом з ними «грали магілки», таким чином унаслідували їхній репертуар.

Протягом усіх трьох днів Великодніх свят головним заняттям для староскалатських хлопців-підлітків є дзвоніння церковним дзвоном. Як згадують місцеві старожили, традиція великоднього дзвоніння існує з давніх-давен. У кожному селі відбуваються своєрідні змагання

між підлітками: хто подзвонить першим у церковний дзвін, той цілий рік у всьому буде першим.

До 40-х рр. XX ст. у досліджуваній місцевості в перший день Великодніх свят дзвонили в церковні дзвони і господарі (переважно молоді). Вони намагалися хоча би декілька раз подзвонити, «щоби на їхній ниві був добрий урожай гречки». С. Килимник з цього приводу зазначав: «Великодні дзвони – не лише музика радості Великого дня, але й засіб відігнати з села все лихе, смерть та всяких дідьків» [3, 89]. Отже, церковний дзвін в системі великодньої обрядовості виконує не тільки сповіщальну функцію, але й очисну та відлякувальну і багатьма рисами споріднений із пережитками первісної культури.

Невід'ємною частиною Великодніх свят у Старому Скалаті були парубочі ігри та забави. Популярною була гра «Дзвініця», в якій брало участь вісімнадцять парубків. Дев'ять найсильніших парубків ставали у три ряди і закладали руки один одному на плечі. Інших шість хлопців ставали їм на руки. На цих шістьох ставали ще три. Опісля вони «Дзвініцею» рухалися навколо церкви і співали гаївку. Парубоцькою «Дзвініцею», як правило, завершувалися великодні ігри та забави: «Як пішла із цвинтаря «Дзвініця», то всіх наче хто віником замів» [11, 439].

Серед парубків у Старому Скалаті також поширеною грою на Великодні свята є «Ремінець». Ця гра базується на тому, що парубки вибирають з-поміж себе двох основних гравців, а самі беруться за руки і роблять коло. Першому гравцеві зав'язують очі і дають у руки ремінець, а другому – дзвіночок. Коли другий гравець задзвонить, то перший повинен в цей момент його вдарити ремінцем. Якщо поцілить, то виграв, і вони міняються місцями. А якщо ні, то гра продовжується до певної кількості разів, наприклад до трьох. Потім вибирають двох інших основних гравців і гра триває.

Як бачимо, основну роль у цій грі відіграє удар ременем або рукою, що своєю дією споріднений з ударом вербовою гілкою у Лозову неділю. За уявленнями наших предків, удар (і то сильний) людини в період зміни вегетаційного періоду, у даному разі – приходу весни, «... означав поєднати її з космічними силами Всесвіту, відродити здоров'я. Людина ніби набирала таким чином космічної величі шляхом підкорення живої матерії законам космічних сил» [10, 28]. Треба зауважити, що саме удар ремінцем або рукою відбувався по ногах, тобто по тій частині людського тіла, яка є найвідповідальнішою у трудових сільськогосподарських процесах.

Після великоднього сніданку староскалатські дівчата виходили на вулиці і починали «вести магілку». Найпоширенішими магілками в цьому селі були «Ой по горі, по горі» («Про писаря»), «А нашії вогирочки так ся в'ють», «В Гандзельки браття сіно косили», «Там Василенько церкву будує», «Сива зозуленька по саду ходила», «Там за млином, за млином» та ін.

Треба зауважити, що дівочі гаївки – це основа великодньої ігрової обрядовості в селі Леся Курбаса. У давніший період вони були представлені значною кількістю репертуару (біля 20-30 магілкових пісень) і виконувалися майже безперервно протягом усіх трьох днів Великодніх свят. Останнім часом великодній обряд майже повністю вийшов з ужитку і вже не виконується в повному об'ємі. Лише час від часу діти-підлітки сходяться біля церкви і співають декілька гаївок із вищезазначеного репертуару.

До 60-х рр. XX ст. у Старому Скалаті була поширена мішана великодня гра «В купки». Учасники гри вибирали з-поміж себе «Отамана», а самі ставали по троє або по четверо – «купками» (в «купках» були, як правило, хлопці і дівчата). У грі завжди мав бути один «Лишній», за яким гнався «Отаман» і бив його ременем по ногах. Останній бігав від «купки» до «купки» і ставав біля якоїсь. У цей момент той учасник, біля якого став «Лишній», сам робився «Лишнім» і продовжував гру аналогічно до першого учасника. Гра продовжувалася до того часу, поки всі учасники не відмовлялися бути «Отаманом». Отже, ця гра, як і попередні, постійно супроводжується ударами ременем або вербовим прутом. За уявленнями наших предків, сильні удари людського тіла «...ініціювали здоров'я, силу, веселість, багатство» [3, 30].

У Старому Скалаті до 60-х рр. XX ст. зберігався звичай на Великодні свята сходитися старшим людям під церкву. Вони в основному виконували пасивну функцію: спостерігали за молодіжними іграми та забавами (у деяких моментах були своєрідними «суфлерами»), згадували свою молодість тощо. Без них, як згадують місцеві жителі, великодні ігри та забави молоді не обходилися. Присутність людей старшого покоління на великодньому гулянні зафіксував А. Свидницький у своїй праці «Великдень у подолян». Зокрема, він підкреслював: «Великдень, вулиця; діди з чоловіками поділились на гурточки; одні сидять, другі стоять, дехто оперся на палицю, дехто на паркан, і роздебеньдюють стиха, поглядаючи на шаліючу молодь» [11, 433].

Другий день Великодніх свят у селі Леся Курбаса називається Обливаним понеділком. На відміну від власне великодньої обрядовості, ритуали обливання водою дівчат у досліджуваній місцевості відбуваються досить активно і навіть з елементами обрядового перебільшення.

До нашого часу в досліджуваному селі збереглися вірування про те, що коли навесні дівчина і парубок будуть облиті водою, то влітку випадатимуть рясні дощі і сприятимуть щедрому урожаю. Великоднє обливання водою споконвіків сприяло здоров'ю та силі молодих людей, особливо воно ініціювало цьогорічне одруження молодої пари.

При спілкуванні з місцевими парубками нам не вдалося почути пояснення сутності звичаю Обливаного понеділка. Більшість із них сходяться на тому, що обливання дівчат водою в цей день відбувається для того, «щоби вони були здоровими». Втрата первісного розуміння сакральності Обливаного понеділка насамперед пов'язана з урбанізаційними процесами у весняній обрядовості, і тому обливання практикується як звичайна парубоча забава.

Останнім часом у Світлий понеділок традиційною стала відправа панахиди на могилах воїнів, полеглих за волю України. Ця відправа відбувається завжди за участю більшості парафіян села.

Світлий вівторок – це третій день Великодніх свят. Цей день місцеві жителі вважали днем взаємного відвідування родичів, приятелів, сусідів. У давніший період (до 40-х рр. XX ст.) у Світлий вівторок селяни відвідували свої ниви і дивилися на озимину. Як зазначає В. Локоть, «господарі, приходячи в поле, «товклися» (качалися – О. С.) по ниві, а опісля споживали свячену їжу. Шкаралупи зі свячених яєць запорпували в землю своїх нив» [7, 614].

У давніший період у Старому Скалаті великодні ігри та забави завершувалися у Світлий вівторок ввечері спеціальною гаївкою (хоча місцеві жителі переповідають, що до початку XX ст. вони тривали цілий тиждень, аж до Провідної неділі). Зокрема, в цій місцевості магілковий обряд завершувався «Горошком». Співаючи завершальну гаївку, учасники бралися за руки і йшли селом, обходячи кожну хату. Якщо на подвір'ї був нелад, то вони могли зробити бешкети: порозкидати неприбрані предмети, забрати їх і викинути подалі від хати тощо. Кожний учасник відлучався біля своєї хати від загального «ключа», і таким чином магілковий обряд поступово розчинявся у великодній ігровій стихії.

У селі Леся Курбаса перша неділя після Великодня називається Провідною. У цей день місцеві жителі шанують своїх предків. За їхніми віруваннями, душі покійників у Страсний четвер сходили з раю по небесному мосту на землю (на Поліссі існували вірування, що душі предків виходили з лісу або з води [4, 92]) і перебували серед своїх живих родичів аж до Провідної неділі. У цей період їх не можна називати покійниками, а лише родичами (місцеві жителі їх називають «наші дідусьо», «наші бабуся» і т. д.).

Як зазначає С. Килимник, «наші прапращури вважали, що з Великим днем, коли ожила вся природа – ліси, луки, ниви, ріки й води, – й наші «родителі-прародителі» оживали» [3, 212].

Душі померлих могли приходити до своїх родичів лише після заходу сонця і перебувати з ними до «третіх півнів». Підтвердженням цього є ряд активно побутуючих в досліджуваній місцевості переказів про мерців, які, власне, відвідують своїх рідних саме у цей час. Ще до нашого часу збереглися вірування, що покійники розговляються разом із живими, і тому для них часто ставлять окремо свячене яйце і воду.

Провідна неділя в дохристиянський період, за спостереженнями ряду українських дослідників, була повністю жіночим (матріархальним) святом. Навіть останнім часом (в період глибокої християнізації) основну функцію в ньому відіграють жінки. Незважаючи на перевагу християнізованих елементів, воно (це свято) за своєю суттю залишилося язичницьким.

У Провідну неділю місцеві жителі разом зі священиком моляться за упокій померлих та відправляють над хлібом загальний парастас. Опісля священик відправляє парастаси на окремих могилах. Останнім часом ця традиція у Старому Скалаті переноситься на Світлий понеділок або Світлий вівторок.

Як зазначають місцеві жителі, в давніший період (до 40-х рр. XX ст.) у Старому Скалаті був звичай на цвинтарі роздавати галунки та паску дідам-прохачам, які молилися на гробах за упокій предків. Але перед тим розбивали галунку до намогильного хреста покійника (над батьком-матір'ю здебільшого розбивав син, над дітьми – мати), обкочували нею могилу і віддавали прохачеві. У досліджуваній місцевості після споживання їжі її рештки висипали на могилу, а на могилі залишали галунку та ласощі, «щоби душі померлих могли їх споживати».

Після трапези місцеві жителі молилися на гробах, а жінки ще й «розмовляли з покійниками» – тихо оплакували їх.

Коли староскалатські жителі приходили із Проводів додому, то засвічували свічки чи лампадки, а на вікно ставили склянку чистої води для «обмивання» покійників. Крім цього, на столі ще з суботи залишали великодній калач та галунку «як жертву покійникам на дорогу».

У рідному селі Леся Курбаса з початку XX ст. склався звичай на Провідну неділю вперше організовувати молодіжні «танці». Цікаву інформацію про такого роду молодіжне дозвілля в першій половині XX ст. подала місцева жителька Журавель Н.І., 1923 р.н.: «На Провідну неділю після обіду парубки приводили до дому «Просвіти» музикантів, приносили там кілька гелеток (малих бочівок) пива, один великий стіл і частували дівчат за те, що прикрасили їм на Великдень капелюхи. Перший танець виконували лише парубки колом під різноманітні жартівливі приспівування. Після цього музики починали грати «Козака». Велике коло розривалося, і кожен парубок кликав до танцю ту дівчину, яка прикрасила йому капелюха. Після цього танцю парубок запрошував дівчину до столу і частував склянкою пива. Коли вони цокалися склянками, то музики грали віват[1]. Після танців кожен хлопець відпроваджував кохану дівчину додому аж під самі ворота»[2].

Треба зазначити, що шанування предків у досліджуваній місцевості останнім часом все частіше переносяться із Провідної неділі на другий або третій день Великодніх свят. Це вказує на глибоку спорідненість культу предків з ідеєю самого Великодня – святкування оновлюючої природи (в християнський період – Воскресіння Сина Божого Ісуса Христа).

Отже, Великодня обрядовість у свідомості юного Леся Курбаса залишила глибокі враження своїми іграми, забавами, ритуалами споживання великодніх страв, урочистістю Богослужінь, розмаїттям народного вбрання, про які неодноразово згадував великий Майстер сцени у дорослому житті і які навіювали йому спогади про дитинство. Немає сумніву в тому, що великодній обряд безпосередньо вплинув і на естетику художнього формування Великого актора та режисера, і

---

[1] Віват – вокальна приспівка або інструментальна перегра гостям на весіллі під час дарування молодят.

[2] Із записів Смоляка О.С. від Журавель Н.І., 1923 р. н., місцевої, освіта початкова, буряківниці з с. Старий Скалат Підволочиського району Тернопільської області. Запис зроблено 21.01.2007 р.

на формування його новаторських принципів, що були заземлені в символіку та алегорію сприйняття навколишнього світу. Все це, без сумніву, стало одним з основних способів формування його етнософських бачень національного театру і основним трансфером зростання новаторських засад українського театрального мистецтва в цілому.

Література

1. Воропай О. Звичаї нашого народу: Етнографічний нарис. – Київ: Мале видавниче підприємство «Оберіг», 1991. – Т. 1. – 449 с.
2. Килимник С. Український рік у народних звичаях в історичному освітленні. Кн. 2. – Т. 3 (Весняний цикл). – К.: АТ Обереги, 1994. – С. 5-337.
3. Kolberg O. Wolyn. Obrzedy, melodye, piesni… – Krakow, Nakl. Akad. Umiej., 1907. – XI, 450 s.
4. Корнієнко Н. Лесь Курбас. – К.: Факт, 1998. – 469 с.
5. Лехман Т. Село Тернопільщини // Шляхами золотого Поділля. Тернопільщина і Скалатщина: Регіональний історично-мемуарний збірник. – Т. 3. / Ред. кол.: Роман Миколаєвич, Пилип Гайда, Марія Кінасевич та ін. – Нью-Йорк; Париж; Сидней; Торонто, 1983. – Т. XXXV. УА. – С. 314-332.
6. Локоть В. Святочні звичаї – Різдво, Богоявлення, Великдень, Зелені свята // Зборівщина. Над берегами Серету, Стрипи і Золотої Липи: Історично-мемуарний і літературний збірник / Ред. кол.: Б. Гошовський, В. Верига, А. Жуковський. – Торонто; Нью-Йорк; Париж; Сидней: Вид-во комітетів «Зборівщина», 1985. – Т. XXXVIII. УА. – С. 604-616.
7. Медведик П. Курбасові весняні вечори (До 100-річчя від дня народження О.С. Курбаса) // Жовтень. – 1987. – № 4. – С. 80-88.
8. Папіж Василь. Деякі релігійні обряди і народні звичаї в Підгаєччині // Підгаєцька земля: Історично-мемуарний збірник / Ред. кол.: О. Яворський, І. Дурбак, І. Корницький та ін. – Нью-Йорк; Париж; Сидней; Торонто, 1980. – Т. XXIV. УА. – С. 69-103.
9. Потапенко О.І. Кузьменко В.І. Шкільний словник з українознавства. – К.: Укр. письменник, 1995. – 291 с.
10. Свидницький Анатолій. Великдень у подолян // Свидницький А. Твори / Впоряд., підготовка текстів, вступ. стаття та прим. В.Я. Герасименка. – К.: Держ. вид-во худ. л-ри, 1958. – С. 408-472.
11. Соколова В.К. Весенне-летние календарные обряды русских, украинцев и белорусов. – М.: Наука, 1979. – 284 с.